

¡BOMBA!

Con la memoria en revistas,
sigue una triste verdad:
no cambiará realidad
matando a los periodistas

K'UINTSIL

Edición de fin de semana, del viernes 6 al domingo 8 de mayo de 2022

CAMPECHE · YUCATÁN · QUINTANA ROO · AÑO 7 · NÚMERO 1730 · www.lajornadamaya.mx

XMAJAN NAJ

ÁAK'AB PÉEPEN KU SATKUBÁAJ ICH
ÉEK'JOLCH'E'ENIL

Áak'ab péepene', (*Ascalapha odorata*), u yojel u satubáaj ti' u jeel ba'alche'ob jaantik, tumen boox u boonil, beey úuchik u tsolik Yazlín Marrufo Novelo, jbiologáa ku meyaj tu pláanetaryoil Cancún.

Ku yantalo'ob ti' k'áaxo'ob, ba'ale' yaan xan ku yila'al ti' noj kaajo'ob, ti' najo'obi'. "Ma' chéen ti' u petenil Yuactán ku yantalo'obi', yaan xan ti' uláak' noj lu'umo'ob je'el bix Chile wa Hawaii, ts'o'okoli' óoli' je'el tu'uxak kaajile' yaan tsikbaloo'ob yook'lal", tu ya'alaj.

U asab nojochil le péepenil ku yantal te'e baantaa' (ku p'isik kex 20 cms kéen u xit u xiiik'). U xiiik'e' óoli' boox koob wa boox u boonil, ts'o'okole' yaan u wíiwits' wóolisoo'ob yóok'ol, óoli' beey ich'obe' (oceladas), le je'elo'obo' ku léembalo'ob yéetel ch'oojtak yéetel chak

ch'ooj. Kéen e'elnako'obe' ma' táan u p'áatal u kaláanto'ob u je'ilo'obi', jumpuul u p'atiko'ob, tak kéen too'p'ok u mejenil.

"Áak'ab suuk u jóok'ol, ts'o'okole' ma'atech u séeb ila'al tumen uláak' ba'alche'ob ku máano'ob chuuk; ku páajtal u yila'al u jela'anil u xiiibil péepen ti' u xch'uupulil, tumen le yáaxo' asab boox, ka'alikil le uláak'o' óol ch'ooj yéetel chak ch'ooj kéen ila'ak", tu tsikbaltaj Marrufo Novelo.

Suka'an u jaantik u ch'ujukil u yich che'ob, yéetel u saalbail che'ob. Ichil ba'alche'ob jaantike' ti' yaan uláak' ik'elo'ob asab nojoch ti' leti', beyxan xt'ara'ach yéetel amo'ob.

"K'a'anantako'ob ti'al u kuxtal yóok'ol kaabe' tumen leti'ob pa'ak'besiko'ob u ta'anil lool ti' uláak' lu'umo'ob yéetel ku ts'áako'ob u p'iisil uláak' ik'elo'ob yaan", tu ya'alaj.

ROSARIO RUIZ
OOCHEL KATJA SCHULZ

ESPECIAL: FAUNA NUESTRA | P. 44 TAK 46